

A 8. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

KISEBBSÉGI MAGYAR ISKOLAI
NYELVHASZNÁLAT

Szerkesztette:

CSEBNSKÓ ISTVÁN és VÁRADI TAMÁS

Budapest
1996

Tartalomjegyzék

Előszó	vii
Peter Trudgill: Az olvasókönyvek és a nyelvészeti ideológia – szociolingvisztikai nézőpontból.....	1
Lanstyák István: Anyanyelvi nevelés a határon innen és túl	11
Simon Szabolcs: Nyelvváltozatok a szlovákiai magyar tannyelvű középiskolák számára írt magyarnyelv-könyvekben	17
Beregszászi Anikó és Csernicsekó István: A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyarnyelv-tankönyvekben	29
Fedinec Csilla: A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között.....	39
Bagu Balázs: Anyanyelvi oktatás Kárpátalján	47
Sándor Klára: Apró Ábécé – apró esély: A csángók „nyelvélesztésének” lehetőségei és esélyei.....	51
Borbáth Erzsébet: A moldvai csángó gyermekek székelyföldi iskoláztatásának tapasztalatai.....	69
Páll-Gecse Éva: Kisebbségi sorsban a tájnyelv megtartó erő	75
Vörös Ottó: A szlovéniai kétnyelvű oktatás és tankönyvei	79
Tolcsvai Nagy Gábor: A Nyelvművelő kézikönyv nyelvi rétegződésmodellje.....	85
Gereben Ferenc: Nyelvhasználati szokások kisebbségi helyzetben (Egy határon túli magyarok körében végzett kérdőíves felmérés adatai alapján)	91
Név- és tárgymutató	99

A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyarnyelv-tankönyvekben¹

BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN

A volt Szovjetunióban a kárpátaljai magyar oktatási rendszer a bölcsődétől az egyetemig szervesen beletagozódott az országos hálózatba, semmilyen önállóságot sem élvezett. Még a tanterveket és tankönyveket is Kijevben hagyták jóvá (vö. Kozma 1990: 27). Így szó sem lehetett a központilag meghatározottól eltérő, a helyi sajátosságokon alapuló oktatási mód-szerek kidolgozásáról és alkalmazásáról a nemzetiségi iskolákban (vö. Cserniczkó 1994).

Az 1980-as évek második felétől kezdve a politikai változások az oktatásban is egyre érezhetőbbé váltak. A szabadabbság hozott is némi ideológiai tisztulást, ami az oktatás szín-vonalában mutatkozott meg, a nemzetiségi iskolahálózat önállósulási törekvései azonban nem kerülhettek még napirendre.

Ukrajna függetlenségének kikiáltása óta a kárpátaljai magyar oktatás jónéhány jelentős lépést tett az önállósulás útján. Ezek a lépések elsősorban oktatáspolitikaiak: a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség megalakulása, magyar óvodák és óvodai csoportok indítása, új magyar iskolák és osztályok nyitása, fakultatív anyanyelvi oktatás kezdeményezése a Felső-Tisza vidékének szórványmagyarsága körében, a magyar nyelvű szakoktatás beindítása több szakiskolában, önálló magyar felsőoktatási intézmény kiharcolása stb. Kevesebb figyelem jutott viszont az oktatás tartalmának. Többek között a magyar nyelv oktatásában is szemlé-letváltásra volna szükség. Éppen ezért előadásunkban néhány olyan nyelvi kérdésre kíván-juk felhívni a figyelmet, amelyek véleményünk szerint befolyásolták, ill. befolyásolhatják a régió magyar lakosságának nyelvhasználatát.

E helyütt talán nem kell külön bizonygatnunk, hogy a kisebbségi magyar kétnyelvű kö-zösségeknek jellemzően mindkét nyelvükön kevesebb nyelvváltozat áll rendelkezésükre kommunikációs szükségleteik kielégítésére, mint az egynyelvűeknek. Ennek okairól sem szükséges hosszabb fejtegetésekbe bocsátkoznunk. Az is köztudott, hogy gyakorlatilag az anyanyelvi iskola az egyetlen olyan hely, ahol a kisebbségi magyarság anyanyelvének szinte minden változatával megismerkedhet és begyakorolhatja használatukat (vö. Lanstyák 1991: 39). Éppen ezért különösen fontosnak tartjuk a magyarnyelv-tankönyvek nyelvszemléle-tének vizsgálatát.²

Természetesen nem állt módunkban az összes használatban lévő vagy használatban volt tankönyvet megvizsgálnunk, s ugyanez vonatkozik a tantervekre is.

Azt is meg kell említenünk, hogy vizsgálódásaink alapján véve az általános iskolára korlátozódnak, mivel Kárpátalján a magyar nyelv oktatása a 9. osztály végére gyakorlatilag befejeződik, s a középiskolában csupán heti egy órában foglalkoznak magyar nyelvvel, s ott elsősorban a beszédművelés, a szövegtan, a stilisztika és az érettségire való felkészítés fog-

lal el központi helyet. Ez nem is volna baj, csak sajnos Kárpátalján nincsenek a középiskolák számára írt magyar nyelv tankönyvek, amint a későbbiekben erre még visszatérünk.

A stílusrétegek

Az 1981-es kiadású magyar nyelv tanterv szerint „A magyar nyelv tanítása során a tanulók megismerkednek a hangtannal, a jelentéstannal, a szóalkotással, a nyelvtannal (szótannal, mondattannal), a helyesírással, a stilisztikával” (Tanterv 1981: 5). Az is kiderül, hogy 'A stílus' c. fejezet „az anyanyelvi képzés betetőző szakasza” (Tanterv 1981: 6), s ennek megfelelően a 8. osztály végén kapott helyet nyolc órában. A tanterv a szépirodalmi, a publicisztikai, a hivatalos, a tudományos, a szónoki, az előadói és a társalgási stílus tanítását és jellemzőik alapján való felismerését írja elő (Tanterv 1981: 48). 'A 8. osztályos tanulókkal szemben támasztott követelmények' c. részben pedig a következőket találjuk: „publicisztikai szöveg írásbeli megfogalmazása (önállóan választott téma alapján); érveléseket is tartalmazó kérvény megírása, önéletrajz írása” (Tanterv 1981: 51).

Az 1987-es tanterv (Imre szerk. 1987) részekre bontja a stilisztikát, a 4.-től a 8. osztályig jut belőle egy-egy rész. „A nyelv csak abban az esetben válik kifejezővé – olvashatjuk a tantervben –, ha a tanuló meg tudja választani az adott funkcionális stílusnak legjobban megfelelő nyelvi eszközöket” (Imre szerk. 1987: 41).

Most lássuk, hogyan jelennek meg a magyar nyelv stílusrétegei a tankönyvekben!

Kótyuk István (1995a) 5. osztályos magyarnyelv-tankönyve a társalgási, a hivatali és a szépirodalmi stílussal foglalkozik. Mindhárom stílusréteget a gyakorlati oldal felől, azaz feladatok segítségével közelíti meg. Az egyes részeket követő gyakorlatok a begyakorlást is kellően segítik. Csupán a hivatali stílus begyakoroltatására szánt 4. sz. feladattal nem tud mit kezdeni a gyerek: „Írjatok egy kérvényt az igazgató úrnak, melyben kéritek a padló és az ablakkeretek megjavítását! Ügyeljete arra, hogy a stílusotok hivatali színezetű legyen!” (Kótyuk 1995a: 40). A tankönyvi magyarázatban azonban szó sem esik arról, milyenek egy kérvény vagy más hivatalos irat formai követelményei. Olyannyira nem, hogy a hivatalos stílusról csupán ennyit tudunk meg: „A hivatalos stílus az intézményekben, a hivatalokban használatos iratok, rendeletek, határozatok, közlemények valamint a törvényalkotás stílusa. Jellemzője a pontosság, az érzelemnélküliség” (Kótyuk 1995a: 40).

Vladimir Piroska (1989) 6–7. osztályos tankönyve különbséget tesz az írott és a beszélt nyelvi stílusok között. Előbbihez a szépirodalmi, a tudományos, a hivatalos és a levélstílust, utóbbihoz a társalgási és a szónoki stílust sorolja (Vladimir 1989: 6). Szinte semmit sem tudunk meg azonban a stílusrétegek jellemzőiről és használati körükről azon kívül, hogy „A stílus megválasztása a beszélő tulajdonságain, társadalmi hovatartozásán kívül a közlés körülményeitől függ” (Vladimir 1989: 6). A fejezetet követő gyakorlatok sem igazítanak el bennünket a stílusok világában, ráadásul keverednek bennük a stilisztikai és a szövegteni alapismeretek.

A Drávai-Kótyuk (1985) szerzőpáros 7–8. osztályosok számára írt tankönyve a következőképpen definiálja a stílusréteg fogalmát: „A különböző társadalmi helyzetekben mindig a körülményeknek megfelelően válogatjuk meg szavainkat és kifejezéseinket. Így jönnek létre a stílusrétegek” (Drávai-Kótyuk 1985: 146). A tankönyv egy-egy mondatban összefoglalja az egyes stílusrétegek jellemzőit, de használati körükről, gyakorlati funkcióikról semmit sem olvashatunk. A fejezetet követő gyakorlatokból sem derül ki semmi érdemleges, már

csak azért sem, mert egyetlen feladat tartozik a témakörhöz: „Olvassátok el az alábbi szemelvényeket! Határozzátok meg stílusukat!” (Drávai–Kótyuk 1985: 151).

Szintén a fentiek munkája az 1989-es kiadású 8–9. osztályok számára készült könyv (Drávai–Kótyuk 1989), ami tulajdonképpen az előző átdolgozott változata. A stílusrétegekről ez a könyv sem mond többet, mint az előző, viszont jóval több feladat szolgálja a begyakorlást. Igaz, ezek a feladatok szinte kivétel nélkül arra korlátozódnak, hogy különféle szövegek stílusának passzív felismerését követelik meg. A könyv pozitívumaként említhető, hogy a publicisztikai stílussal viszonylag részletesen foglalkozik, igyekszik megismertetni a tanulókat az értekezés fajaival is, s ez utóbbihoz alkotó jellegű feladatok is tartoznak. Csak az zavaró némileg, hogy a publicisztikai és a tudományos stílus jellemző műfajai közül miért csak a riport, ill. az értekezés és alfajai érdemelnek említést.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai magyar nyelv–tankönyvek kevés figyelmet fordítanak a magyar nyelv stílusrétegeinek oktatására és begyakoroltatására. A hangsúlyt az elméleti tudnivalók biflázására helyezik, s így elsikkad a lényeg: a gyakorlat, a gyakorlati alkalmazás képességének kialakítása. A tankönyvekben a stílusok nem mint a nyelv használatának jellegzetes módjai kapnak helyet, hanem bizonyos szabályokba foglalt, és valamilyen jellegzetességgel bíró elvont, felismerésre váró kategóriák. Hiányoljuk a stílusok tanításából a kommunikációközpontúságot, valamint annak hangsúlyozását, hogy a stílusrétegek szorosan kötődnek bizonyos tipikus társadalmi érintkezési helyzetekhez, s tulajdonképpen létük is ezen alapszik. Jó lenne, ha a stílusrétegek kellő figyelmet kapnának (óraszámban mérten is), mert véleményünk szerint fontosabb a nyelvi elemek közötti választás képességének kialakítása – természetesen az adott kommunikációs helyzetnek megfelelően –, mint pl. a klasszikus körmondat felismerése.

Igaz, a középiskolában ismét tananyag a stilisztika, s itt már alaposabban megismerkedhetnek velük a tanulók. Az is igaz azonban, hogy mivel a magyar nyelv oktatása gyakorlatilag az általános iskolával véget ér, a helyi magyar középiskolások számára írt és kiadott magyar nyelv– tankönyv Kárpátalján nincs forgalomban. Ezért a tanárok vagy az általános iskolák számára készült könyvek ide vonatkozó részeit használják (amelyeket fentebb már ismertettünk), vagy pedig a magyarországi szakközépiskolai vagy gimnáziumi tankönyvekből tanítanak.³ Utóbbi jobb, mégsem tökéletes megoldás. Látszólag Kárpátalján is tökéletesen megfelelnek a magyarországi (szak)középiskolák számára írt tankönyvek, a valóság azonban nem ilyen egyszerű. Azt senki sem vitatja, hogy a szépirodalmi, a társalgási stb. stílus tanítására alkalmasak a gyakorlati kérdéseket szem előtt tartó magyarországi könyvek. A hivatalos és közéleti stílus oktatásában viszont ezek a könyvek nem kínálnak kielégítő megoldást. Az elméleti anyag persze jól használható, de a begyakorlással már nem boldogulunk olyan könnyen. A tankönyv anyagát mindenképpen ki kell egészítenie a pedagógusnak az életből vett példákkal, mert hiszen köztudott, hogy a magyarországi szabvány némileg eltér az Ukrajnában szokásostól még a levélboríték megcímzésének módjában is, nemhogy bizonyos hivatalos iratok megfogalmazásában. Mindez természetes: minden államnak megvan a maga sajátos ügyviteli rendje, amelynek betartása a kisebbségek nyelvén is kötelező. Még akkor is, ha „a hatalmi szervek kimondták, hogy a nemzetiségi törvénnyel összhangban a magyar többségű településeken kötelező a magyar nyelvet mint az érintkezés nyelvét elfogadni a hivatalokban. Lehet magyar nyelven beadni a kérvényeket, s azokra magyarul válaszolni” (Lajos 1994: 4). Sőt, véleményünk szerint éppen most lenne égető szükség arra, hogy még az iskolában megtanítsuk a jövő hivatal látogatóit az ukrainai gyakorla-

tot követő magyar nyelvű beadványok, szerződések, jegyzőkönyvek megfogalmazására. Annál is inkább, mert a felnőtt magyar lakosság ezidáig nem anyanyelvén kényszerült hivatalos ügyei intézésére. Szükség lenne tehát olyan tankönyvekre, amelyek a gyakorlati használat felől közelítik meg a stílusrétegeket (is), s amelyekben a magyarországi példaanyag helyett főként helyi szerepel. Különösen azért, mert Kárpátaljára is érvényesek Lanstyák István (1993: 66) szavai: „A közéleti és szakmai regiszterek fejletlensége a pedagógusok nyelvére is jellemző”.

A nyelvi rétegek

‘A magyar nyelv rétegei’ összefoglaló név alatt tárgyalják tankönyveink az irodalmi nyelvet, a köznyelvet, a nyelvjárásokat és a csoportnyelveket. Kótyuk István és Drávai Gizella tankönyvei (Kótyuk 1995a, Drávai–Kótyuk 1985 és 1989) abból indulnak ki, hogy „A magyar nyelv egészét nemzeti nyelvnek nevezzük” (Kótyuk 1995a: 104), s az irodalmi nyelv, a köznyelv és a tájnyelv ennek a rétegei, s úgy mellesleg vannak még csoportnyelvek is.

A Kótyuk–Horváth–Penckófer (1992) szerzők 6. osztályos tankönyve a *nemzeti nyelv* fogalmát nem használja, csupán „a nyelv három legfontosabb rétegéről” beszél (Kótyuk–Horváth–Penckófer 1992: 6).

Ezek a könyvek és a korábban említett tantervek is az irodalmi és a köznyelvet eszményi változatnak, követendő normának tekintik. Lássunk néhány meghatározást!

„Az irodalmi nyelv a nemzeti nyelv legigényesebb, leggazdagabb, szigorú szabályokhoz igazodó változata, amelyet a közösség mintának, követendő eszménynek tekint. Főként írott művekben és a választékos beszédben használatos” (Kótyuk 1995a: 105). Tovább így folytatja a szerző: „A köznyelv az irodalmi nyelvnek az a változata, amelyen a *művelt emberek* írnak és beszélnek” (Kótyuk 1995a: 105). Csak azt nem tudjuk meg, kik is azok a *művelt emberek*. Talán az értelmiségiek? De hát a magyarországi szociolingvisztikai kutatásokból tudjuk, hogy még Magyarországon sem biztos, hogy ha valaki értelmiségi, akkor a köznyelvet, azaz az eszményi nyelvváltozatot beszéli (vö. pl. Kontra–Váradai 1991, lásd még továbbá Kontra 1991 stb.).

Vagy egy másik definíció: „A köznyelv nevében benne van (köz+nyelv), hogy ez valamennyi magyarul beszélő embernek a közös nyelve” (Kótyuk–Horváth–Penckófer 1992: 6). Az 1981-es Tantervben (1981: 11) pedig az alábbiakat olvashatjuk: „Hangsúlyozzuk ki a köznyelvnek, mint a legfontosabb nyelvi változatnak a szerepét, és mutassunk rá: a köznyelv elsajátítása egyik előfeltétele a műveltség megszerzésének. A köznyelvet csak kitarató, odaadó munkával sajátíthatjuk el, hiszen nem könnyű feladat a tanulóknak nyelvéből *kigyomláni* a zsargont és a fölösleges idegen szavakat”.

Fontos szerepe van a tankönyvekben a *helyes beszéd* kritériumának is (vö. pl. Kótyuk 1995a: 4). A helyes beszéd követelménye pedig „az irodalmi nyelv normáinak tudatos használata” (Imre szerk. 1987: 5). Szerepet kap az a nézet is, miszerint „fontos, hogy a nyelvet a társadalom minden tagja egyformán használja” (Kótyuk 1983: 4).

Amint látjuk, az egynormájúság, az egy és oszthatatlan magyar nyelv elve a kárpátaljai magyarnyelv–tankönyvekben is jelen van.

A nyelvjárás vagy tájnyelv is helyet kap a tankönyvekben, de a definíciókon és néhány illusztrációként szereplő példán kívül nem sok szó esik róla. Mindegyik meghatározás a nyelvjárások legjellemzőbb tulajdonságának a tájszókat tekinti. Például: „A tájnyelv

(nyelvjárás) az a nyelvváltozat, amelyet az egyes földrajzi tájak magyar lakossága beszél. A köznyelv és a tájnyelvek főleg hangtani tekintetben és szókészletükben térnek el egymástól” (Drávai–Kótyuk 1989: 151). Vagy: „Az irodalmi és a köznyelvhez képest egyes vidékeken eltér a nyelvhasználat, vagyis egyes földrajzi tájak magyar lakossága tájnyelven beszél. A tájnyelv jellegzetes szóanyaga a tájszókincs, a tájszók” (Vladimir 1985: 20).

Ez utóbbi meghatározás azért is sántít, mert e szerint csak az egyértelmű, hogy a tájnyelv eltér a köznyelvtől és az irodalmi nyelvtől, de hogy a tájnyelvek egymástól is különböznek, és nem egyformán beszélnek példának okáért a Dunántúlon vagy a Felvidéken, elveszíti jelentőségét.

A tájszók tekintetében akad olyan tankönyv, amely részletezi azok fajtáit, megkülönböztet *hangtani*, *alaki*, *jelentésbeli* és *valódi* tájszókat (pl. Vladimir 1978), van, amelyik a *valódi tájszó* kategóriát használja (pl. Vladimir 1985), de olyan is akad, amely csupán olyan apropóból foglalkozik a tájszókkal, mint a köznyelvtől eltérő alakokkal (pl. Kótyuk 1995b).

Sohol sincs utalás arra, hogy a nyelvjárásoknak is megvan a maguk nyelvtani rendszere, s nem pillanatnyi szeszélyből mondanak valahol *kík*-et vagy *jány*-t a köznyelvi *kék* és *lán*y helyett. A magyarázatok és meghatározások kimondatlanul is valami olyasmit sugallnak, mintha a tájszavak és tájnyelvi jelenségek esetlegeseek és rendszertelenek lennének.

Mindenképpen hiányosságnak kell tekintenünk a nyelvjárások oktatásában: azt a tényt, hogy a helyi nyelvjárásokkal és azok jellemzőivel a tankönyvek vajmi keveset foglalkoznak. Annál is inkább számonkérhető ez, mert Kárpátalja magyarlakta területei között nincsenek nagy nyelvjárásai különbségek.

Az északkeleti nyelvjárástípusról, mint a kárpátaljai magyarok jellemző dialektusáról az általunk vizsgált tankönyvek közül a Drávai–Kótyuk (1985 és 1989) szerzőpáros könyvei szólnak először, bár csak néhány sorban, és azok is apró betűsek, mintha bizony nem volnának fontosak: „A kárpátontúli területi magyar nyelvjárások az ún. keleti nyelvjárástípushoz tartoznak, melynek legjellemzőbb tulajdonsága a *j*-zés (az *l* helyén sokszor *j*-t ejtenek: *jány*, *jászoj*, *zsemje*, *tajiga* stb.), az *i*-zés (*é* helyett az egyalakú szótövekben *í*-t, *éi*-t vagy *ié*-t ejtenek: *szíp*, *széip*, *szieip*, *kík*, *kéik*, *kiék*; *bíkessig* stb.). A *már* határozó helyett azt mondják: *mán*; a *kukoricát tengerinek* vagy *málénak* hívják, a *létra* neve *rétoja* vagy *lábtó* stb.” (Drávai–Kótyuk 1985: 140).

Kótyuk (1995b) már szervesen az anyagba építi a fent idézetteket, s ez valamiféle előrelépést mutat.

Hiányosak a tankönyvek példaanyagai a helyi nyelvjárásai jelenségeket, tájszókat tekintve is. A szerzők a definíció illusztrálására jobban szeretnek erdélyi, dunántúli stb. példával élni, mint helyivel. Igaz, általában a nyelvjárásokkal foglalkozó anyag rész utáni feladatok között – talán kárpótlásul – mindig akad egy, amely házi feladatként tízegynéhány helyi tájszó gyűjtésére serkenti a nebulókat.

Kivételt jelent a fentiek alól a Kótyuk–Horváth–Penckófer szerzők által írt tankönyv (1992), amely Kárpátalján használatos tájszók segítségével magyarázza a nyelvjárás fogalmát.

Gyakran esnek tankönyveink abba a hibába is, hogy a tájszók ellenében a köznyelvi szavakat részesítik előnyben, sokszor *helyes*, *megfelelő* jelzővel illetve az utóbbiakat, pl.: „Írjátok le az alábbi tájszókat! Mindegyik mellé írjátok oda a megfelelő szót!” (Vladimir 1985: 21).

A tantervek is a tájnyelv és a tájszók másodlagosságát, ill. helytelenségét sugallják: „a tanulók beszédmodora vidékenként változik, vagyis más-más hibákat követnek el” (Tanterv 1981: 11). Az irodalomkönyvek egy része is hasonló szemléletű. Pl. Balla László (1991: 43) még Móriczon is számon kéri a tájszavak használatát. A *Tragédia* c. elbeszélés utáni feladatban olvashatjuk: „Írjátok ki az elbeszélésből a tájnyelvi szavakat, azokat, amelyeket az író nem köznyelvi formában használ és kiejtés szerint ír! Zárójelben tüntessétek fel a szó helyes irodalmi formáját!”

Eszerint tehát Móricz Zsigmond a *Tragédiában helytelen* formában használ bizonyos szavakat?

A csoportnyelveket illetően tankönyveinkben zavaros állapotok uralkodnak. A legújabb 8. osztályos tankönyv (Kótyuk 1995b: 105) szerint a csoportnyelv „az azonos foglalkozásúak, kedvtelésük kisebb-nagyobb csoportjának a nyelve, amely csupán szóképzésében tér el a rétegnyelvektől, hangtanuk és nyelvtanuk megegyezik azokéval. Legfontosabb jellemzőjük a szakszókincs – az adott csoportra jellemző szakszók vagy műszók összessége”. Ezután – mint legfontosabb csoportnyelveknek – a tudományos, a hivatali, a szakmai, a csibész-, a diák- és a dajka- vagy gyerekenyelv felsorolása következik. Általánosságban véve a fentebb említett csoportnyelvek nyelvtana valóban megegyezik a rétegnyelvekével, ha nyelvtanon a leíró magyar nyelvtant értjük. De a valóságban a tudományos, a hivatali stb. nyelvnek, vagy akár a tolvajnyelvnek is megvannak a maguk saját nyelvtani jellemzőik, mint pl. a magyarázó és következtető mellékmondatok, az igeneves szerkezetek használata a tudományos nyelvben, vagy akár pl. a ritkább szóalkotási módok gyakori alkalmazása a diákenyelvben stb.

Mivel a csoportnyelvek elkülönítése a tankönyvekben pusztán lexikális alapon – szakszók, műszók alapján – történik, talán valamivel szerencsésebb Vladimir Piroška osztályozása, aki a magyar nyelv szókészletének rétegződésén belül beszél – megoszlás és használat szerint – szakszókincsről, amin ő „az azonos foglalkozásúak körében kialakult sajátos szóhasználat”-ot érti, s leszögezi, hogy annyi szakszókincs van, ahány szakma (Vladimir 1985: 21). Kótyuk–Horváth–Penckófer (1992: 9) a szaknyelv terminológiát használja „foglalkozások, tudományágak sajátos nyelvhasználata” értelemben.

A csoportnyelvek megítélésével kapcsolatosan a tolvajnyelvi szavak elítélésével találkozhatunk leginkább: „Ezeknek a szavaknak a beszédünkben nincs helyük, mert az általuk jelölt fogalmakra van megfelelő köznyelvi szó, s mert közönségesek, durvák, használatuk mögött szemtelen hányavetiség, gátlástalanság, cinizmus, az igazi értékek megvetése rejlik” – olvashatjuk az egyik legújabb, 1995-ben megjelent tankönyvben (Kótyuk 1995b: 105).

Ez a kategorikus állásfoglalás csak arról feledkezik meg, hogy mivel itt bizonyos társadalmi csoportok nyelvéről, nyelvhasználatáról van szó, ha a csoport valamelyik tagja netalán szó szerint megfogadná a fenti utasítást, akkor az övéi közül válna kirekesztetté, de ez még korántsem jelentené azt, hogy a standard változatot beszélő közösség befogadná.

A kétnyelvűségről

Tény, hogy Kárpátalja lakossága évszázadok óta kétnyelvű környezetben él, bizonyos fókig maga is kétnyelvű, s természetes módon a kétnyelvűség hatással van (sőt volt és lesz is) a Kárpátalján beszélt (és írt) magyar nyelvváltozatokra (vö. Csernicskó 1995). Ennek ellenére a kárpátaljai magyarnyelv–tankönyvek uralkodó nyelvészlemélete az egynormájú,

ill. egynyelvű szemlélet (vö. Csernicskó 1994: 17). Szemléletük olyannyira egynyelvű, hogy tulajdonképpen nem is foglalkoznak a kétnyelvűséggel és annak hatásaival a helyi magyar nyelvhasználatra. Az általunk vizsgált tankönyvekben még a nyelvművelő célzatú gyakorlatokban sem kapott helyet néhány olyan feladat, amely felhívna a figyelmet a kétnyelvűségi hatásokra, s amely tudatosíthatná azok regionális jellegét, kijelölné használati körét.

Nagy hangsúlyt kap viszont mind az 1981-es, mind az 1987-es kiadású tantervben (Tanterv 1981, Imre szerk. 1987) az összevető nyelvszemlélet, kiemelve a magyar és az orosz nyelv szerkezeti hasonlóságait és eltéréseit. Minden fejezet végén található egy 'tantárgyak közötti kapcsolat' c., egy-két mondatból álló rész, amely felhívja a figyelmet pl. a magyar és az orosz nyelv hangképzési különbségeire, a frazeológiában, a névmások használatában, a birtokviszony kifejezésében, a hangsúlyban stb. mutatkozó eltérésekre. Mindez a két nyelv közötti interferenciát hivatott kiküszöbölni, pontosabban megelőzni. Erre utal az 1981-es tanterv alábbi két mondata is: „Hasonlítsuk össze a magyar nyelv szerkezetét, helyesírási és központozási sajátosságait az orosz nyelv sajátosságaival (jelentéstan, szóelválasztás, a tulajdonnevek helyesírása, az összetett mondatok stb.). Ezzel arra készítjük a tanulókat, hogy egyszerű összehasonlítást végezzenek, s ennek alapján mind az anyanyelvet, mind az orosz nyelvet tudatosabban sajátítsák el” (Tanterv 1981: 13).

A szándék kétségtelenül dicséretes, ám a módszer hiányos. Mi legalábbis hiányolunk a tankönyvekből néhány mondatot, amelyek eloszlatják a kétnyelvűséggel kapcsolatos negatív sztereotípiákat, s amelyek kiemelik és bemutatják a kárpátaljai magyar nyelvhasználatban jelentkező kétnyelvűségi hatásokat, rámutatva, hogy ezek nem beszédünk hibái, hanem kétnyelvűségünk természetes velejárói, amelyek bizonyos körülmények között nagyon is helyénvalóan használhatóak, de bizonyos helyzetekben az iskolában tanult köznyelvi normához jobb igazodnunk.

A tankönyvek egyébként korántsem fordítanak akkora figyelmet az összevető nyelvszemléletre, mint a tantervek. Pl. Kótyuk (1983: 5) könyve felhívja ugyan a figyelmet arra, hogy „soknemzetiségű szovjet államunkban az anyanyelven kívül más nyelveket is ismerünk kell. Legelsősorban is az orosz nyelvet, amely a Szovjetunióban élő népek közötti érintkezés eszköze”, és egy-két feladatban rámutat a magyar és orosz nyelv hangképzésében fellelhető eltérésekre (pl. Kótyuk 1983: 47, 59), de ennél többet nem tesz.

Ugyanennek a szerzőnek 12 évvel később megjelent könyve már nem az orosz, hanem az ukrán nyelv ismeretének fontosságára hívja fel a figyelmet (Kótyuk 1995a: 4), ill. a magyar és ukrán hangképzés eltéréseire mutat rá (Kótyuk 1995a: 104, 105, 114). Egyetlen általunk megvizsgált tankönyv sem konfrontálja viszont a kárpátaljai magyar kontaktusváltozatot a magyar standarddal.

Összefoglalás

Véleményünk szerint a kárpátaljai magyar nyelv-tankönyvek elsősorban és szinte kizárólagosan az elméleti tudnivalókra helyezik a hangsúlyt, a gyakorlati felhasználás a háttérben marad. Kommunikációközpontú, a helyzethez automatikusan igazodó nyelvhasználatra nevelő tankönyvek helyett nagyrészt körmönfontan grammatizáló, a nyelvi változatokat és változatosságot csak felületesen, elméleti szempontból érintő könyveink vannak, amelyek nagy mennyiségű memorizálandó tananyagot halmoznak fel ugyan, de a tanultaknak az életben való felhasználására nem készítik fel tanulóinkat.⁴ A helyi sajátosságokról elfeledkezve

képmutató álszeméremmel hallgatnak tankönyveink a kétnyelvűségi hatásokról és a nyelvjárási jelenségekről, amelyek a tanulók nyelvhasználatában is kétségkívül jelentkeznek.⁵

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a kárpátaljai magyarnyelv–tankönyveknek kevés közül van a nyelvi valósághoz. A kárpátaljai magyarság valós nyelvi, nyelvhasználati problémáit gyakorlatilag teljesen figyelmen kívül hagyják, s ebből nem vonható le más következtetés, mint az, hogy sürgősen le kell őket cserélni. Az új tankönyvek megírásánál pedig gyökeres szemléletváltásra lesz szükség.⁶

Végül ismét szeretnénk kiemelni, hogy nem állt módunkban (és a célunk sem ez volt) az összes kárpátaljai magyarnyelv–tankönyv vizsgálatára. Viszont úgy véljük, hogy amit a bemutatott tankönyvekről elmondunk, általánosnak tekinthető, és pontosan tükrözi azt a szemléletet, ami az utóbbi évtizedek magyar nyelvészetét jellemezte.

JEGYZETEK

- ¹ Ez a munka a Research Support Scheme of the Higher Education Support Programme támogatásával készült, ösztöndíjszám 582/1995.
- ² A volt Szovjetunióban az iskolai oktatás szerkezete olyan volt, hogy a gyerek 6 éves korában ment iskolába és szerencsés esetben 17 évesen érettségizett. Az oktatás elemi iskolából (0–3. oszt., az 1989–1990-es tanévtől 1–4. oszt.), általános iskolából (4–8., ill. 5–9. oszt.) és középiskolából (9–10., ill. 10–11. oszt.) állt és áll ma is. Mindezt azért tartottuk lényegesnek elmondani, hogy érthető legyen, miért fordulhat elő az, hogy pl. egy 1985-ös kiadású 6. osztályos tankönyvet ma a 7. osztályban használnak.
- ³ Az 1993–94-es tanévben az Ungvári Dayka Gábor Középiskolában a Honti Mária–Jobbágyiné András Katalin (1986) szerzőpáros tankönyvét használták a 10. osztályban. Ugyanabban a tanévben és az elmúlt, majd az ideai tanévben is Szende Aladár (1991) könyvét használják a Bátyúi Középsiskola 11. osztályában. Mindkét említett tankönyvben a stílus, a stilisztika kapja a központi szerepet.
- ⁴ Így ír Takács Etel az Ungvári Tankönyvkiadónak 1990-ben elküldött recenziójában egy kárpátaljai szerzők által írt hatodikos magyarnyelv–tankönyv kéziratáról: „Ami a kéziratban olvasható, az voltaképpen A mai magyar nyelv című egyetemi tankönyv (vagy egy hasonló felsőfokú használatra szánt kézikönyv) tartalmának kivonata, pontosabban sűrűtménye. Még elképzelni sem tudom azt a szándékot, igényt, törekvést, amelynek jegyében ezt a túlméretezett, fölöslegesen részletező anyagot a 6. osztályosok számára javasolni lehetne.” Idézi Kozma (1993: 31).
- ⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi egy évben megjelent magyarnyelv–tankönyvek (Kótyuk 1995a, 1995b, Takács 1995a) nagyobb figyelmet fordítanak a gyakorlatra. Különösen hasznos lehet Takács Etel (1995a) 5–6. osztályosok számára írt könyve, ha az iskolák a tankönyvvel együtt a hozzátartozó munkafüzetet (Takács 1995b) is időben megkapják, mert maga a tankönyv nem tartalmaz feladatokat.
- ⁶ Arról, hogy milyeneknek kell(ene) lenniük a kisebbségi (s ezen belül természetesen a kárpátaljai) magyarság tankönyveinek, éppen ebben a kötetben olvasható kitűnő tanulmány Lanstyák István szlovákiai magyar nyelvész tollából. Lanstyák írása abban is útmutató, hogy milyen megkötésekkel használhatók jobb híján a magyarországi magyarnyelv–tankönyvek a határon túli magyar iskolákban.

IRODALOM

- Balla László. 1991. *Irodalom 11. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Csernicskó István. 1994. Kétnyelvűség és iskola. *Kárpátaljai Szemle* II. évf. 9. szám, 17–19.
- Csernicskó István. 1995. A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. In: Kassai Ilona szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*, 129–145. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Drávai Gizella – Kótyuk István. 1985. *Magyar nyelv 7–8. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Drávai Gizella – Kótyuk István. 1989. *Magyar nyelv 8–9. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin. 1986. *Magyar nyelv a gimnázium III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Imre Éva szerk. 1987. *Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Magyar nyelv 4–8. osztály*. Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Kontra Miklós. 1991. Szükszükölő akadémikus. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*, 372–374. Budapest: ELTE.
- Kontra Miklós – Váradi Tamás. 1991. Sukszükölő értelmiség. Nyelvhasználatunk néhány kérdése az iskolázottság tükrében. *Mozgó Világ*, 1991. február, 61–70.
- Kótyuk István. 1983. *Magyar nyelv 4. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Kótyuk István. 1995a. *Magyar nyelv 5. oszt.* Lviv: Szvit.
- Kótyuk István. 1995b. *Magyar nyelv 8. oszt.* Lviv: Szvit.
- Kótyuk István – Horváth Katalin – Penckófer Mária. 1992. *Magyar nyelv 6. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Kozma Endre. 1990. *Észrevételek a kárpátaljai magyarságnak és nyelvének állapotáról*. Budapest: kézirat.
- Kozma Endre. 1993. Kafedra Uhorszkoji Filolohiji, Uzshorod. Egy túlélő magyar tanszék emlékére. *Pro Minoritate*, 1993/6. szám, 28–36.
- Lajos Mihály. 1994. Tettek és tervek (Beszélgetés Fodó Sándorral, a KMKSZ elnökével). *Kárpáti Igaz Szó*, 1994. december 3., 4. lap.
- Lanstyák István. 1991. A szlovák nyelv árnyékában (A magyar nyelv helyzete Cseh-szlovákiában 1918–1991). In: Kontra Miklós szerk., *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*, 11–72. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Lanstyák István. 1993. *A szlovákiai magyar nyelvváltozatok nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti kérdései*. Kandidátusi értekezés. Pozsony: kézirat.
- Szende Aladár. 1991. *Magyar nyelv a szakközépiskola III. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.

- Takács Etel. 1995a. *A magyar nyelv könyve 5–6. oszt.* Budapest – Lviv – Ungvár: Nemzeti Tankönyvkiadó RT. – Szvit.
- Takács Etel. 1995b. *Magyar nyelvi munkafüzet 5. oszt.* Budapest – Lviv – Ungvár: Nemzeti Tankönyvkiadó RT. – Szvit.
- Tanterv. 1981. *Tanterv az USZSZK magyar tanítási nyelvű iskolái számára. Magyar nyelv 4–8. osztály.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Vladimir Piroska. 1978. *Magyar nyelv 5–6. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Vladimir Piroska. 1985. *Magyar nyelv 5–6. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.
- Vladimir Piroska. 1989. *Magyar nyelv 6–7. oszt.* Kijev – Uzsgorod: Ragyanszka Skola.